

A NÉPI ÉPÍTÉSZET SZÓKÉSZLETÉNEK TANULSÁGAIBÓL

BARABÁS JENŐ

A *kémény* szó szláv eredetének kérdését elemezve Kniezsa — Horgerre és Cs. Sebestyénre hivatkozva — a nyelvészeti bizonyítás erősítésének tekintette az is, hogy „német eredetű szavak a házzal kapcsolatos régi műszavak között nincsenek, szláv viszont sok van.” (SzlJsz. 666) A TESz a szláv eredeztetést lényegében elfogadta (1970), de hozzáfűzte, hogy a szláv nyelvekben részint a latin, részint a német közvetítés feltételezhető. Mollay (1982) viszont egyértelműen a német átvétel mellett foglalt állást s érvei között szerepel az, hogy nemcsak a kfn.-ben, hanem az ofn.-ben is kimutatható a magyar kémény szó előzménye (*kémīn*, *kémī*, sőt az építmény léte is igazolható a szentgalleni kolostor 820 évi tervrajzán.

Az újabb történeti, műemléki, néprajzi vizsgálatok nem teszik kétségesse, hogy a kémény a jómódú városi polgárok házaiban, kolostorokban, főúri palotákban, kastélyokban bukkan fel először, de technikai nehézségek miatt Európa-szerte igen lassan terjedt el. Nálunk még a XIV–XV. század fordulóján is ritkaságnak számít, hisz tudjuk, hogy Buda gazdag főúri palotáiban 20–30 szoba közül csak 3–4 fűthető — valószínűleg a kéményhiány miatt. (Mályusz: Zsigmond kir. uralma) Még a XVII. századi források is sűrűn emlegetik a kastélyokban a „fekete házat”, bár ugyanekkor már a mezővárosok parasztpolgári épületeiben is feltűnnek a kémények.

A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) térképlapjaiból jól dokumentálható a népi építkezés (IV.k.) s benne a füstelvezetés rendszerének igen jelentős táji különbsége. Ez utóbbit a 238. lap mutatja be, ahol látjuk, hogy a szlovénokkal és horvátokkal érintkező területen (Vas, Zala, Somogy, Baranya m.) vagy egyáltalán nincs kémény a XIX. sz. végén, vagy ekkor kezd csak szórványosan megjelenni. Ez tehát ellene mond annak, hogy a szlovén vagy a horvát lett volna az átadó vagy közvetítő. Átfogóbb műveltségtörténeti megfontolások alapján feltételezhető a TESz a horvát, szlovén közvetítést, hisz a földművelés, állattartás, táplálkozás, öltözködés stb. körében kimutatható a szláv jövevényszavak régibb rétegében e két nép elődeinek domináns átadó szerepe volt. Ezt akkor is érdemes figyelembe venni, ha tudjuk, hogy a kémény nem köznépi, hanem úri, polgári érintkezés kapcsán került be kultúrjavaink körébe, ahol viszont az olasz és német hatással kell számolni. Miután az olasz nyelvi közvetítés szóba sem került, így Mollay következtetései több szempontból is alátámaszthatók, megállapítása elfogadható.

Valójában a XIV-XVI. századi, egymásnak sokszor ellentmondó, szűkszavú adatai alapján elég nehéz kibogozni, hogy egy-egy kifejezés pontosan mit jelent. Feltehetően a korai kémények a nyílt füstvezetésű ún. szabadkéményekhez állhattak közelebb, mint a mai zárt rendszerűekhez. Ilyen szabadkémények az ország közepén még a múlt században is általánosak voltak, de néhány példányuk a fővárosban is megérte a XX. századot, Óbudán és a Ferencvárosban.

Az első hazai, kétségtelenül tüzelővel kapcsolatba hozható kéményadat 1395: 'camenata': 'kemies has' (TESz) inkább fűtött házra, mint tüzelőszerkezetre utal. A TESz kandallószerű tüzhelyként értelmezi, tehát nyílt tüzelőre gondol, de ehhez szükségszerűen nem tartozik kémény. A *camenata* Bartal Glossariuma szerint tüzhellyel ellátott szoba, de ez lehet kémény nélküli is. Az OklSz. szerint a kémény *infumibilum* vagy *fumarium*. Verancsics ötnyelvű szótárába (1595) a *caminus* jelentései: *fornace*, (ol.), *Oven*, /ném.), *peeck* (ho), *kemencze* (ma), tehát mindenütt azonos a magyar jelentéssel, ugyanúgy mint Paáriz Pápainál. Az *infumibilum* Verancsicsnál *camine* (o), *Rauchfang* (n), *dimnya* (h), *kemeeny*/ (m); a *fumarium* igealakjában szerepel a magyar füstölögni értelemben. Pariz Pápai 1782 évi kiadásában a magyar-latin részben a kémény jelentése *infumibilum* és *fumarium*, viszont németül *Ofenloch*, *Rauchloch*, ugyanúgy, mint az OklSz.-ban, amely valószínű tőle vette át. Ez némileg zavart keltő, mert a füstlyuk a mennyezeten ebben az időben csak Erdélyben (esetleg Palócföldön) létezett, olyan területen, ahol a falusi házakban a kémény csak igen később jelent meg. Itt a füstöt csak a padlásra vezették, helyenként még a XX. században is. Nem teszi világosabbá az értelmezést az OklSz. 1520 évi adata: *Stuba seu caminata vulgariter kemenyes ház*.

A sokféle s egymással gyakran egyeztetetetlen elnevezés véleményem szerint abból ered, hogy a XIV-XVI. század során újfajta, de vidékenként eltérő tüzelőberendezések és füstelvezető rendszerek honosodtak meg, az alsó és felső társadalmi rétegeknél egyaránt, amelyeknek nem volt latin megfelelője s így az írástudók rákényszerültek hozzávetőleges azonosításra, vagy tájnyelvi megjelölések átvételére. Így érthetően nagyon sok következtetlenség bukkan fel a forrásokban s az értelmezések is eltérők.

* * *

A szláv, német, latin eredetű szókészlet mellett nem szabad megfeledkezni az építkezés finnugor, vagy ugor gyökerű rétegéről sem, amely évszázadok során a nyelv belső fejlődésének menetében, az építőtechnika előrehaladtával jelentősen bővült. Az eddig is számon tartott általánosabb épületnevek (hajlék, lak, fal stb.) mellett sok részletmegjelölést ismerhetünk meg

az MNA egyes lapjain, mégpedig gyakoriságuk, azaz jelentőségük és pontos helyük rögzítésével.

A legnagyobb múltú falféleség legelterjedtebb neve a *sövény(fal)*, a szó ige deverbális származéka. A Dunántúl és Kisalföld egészén, az Alföld nagy részén, Erdély közepén, ahol készítik e falfélét, így nevezik. Ugyanígy az ősi rétegbe tartozik a ritkábban felbukkanó *fonott(fal)*. A nehezen értékelhető *rekesztett fal*, *rekesztés* és a *kertelés* mellett az egyetlen ilyen típusú fal megnevezés a *patics*, *pacsit* az északkeleti nyelvterületen, ami a bizonyított szláv eredet, s az ukrán hatás irányába mutat. A szó különben a szaknyelvben agresszíven terjed. (225.t.)

A födém és tetőszerkezet gerendáinak neve nagyrészt szintén az alapnyelv gyökeiből vezethető le. A fontosabbak között csak két kivétel van, a *gerenda* és a *szelemen*, mindkettő korai szláv átvétel. Az utóbbival kapcsolatban különös érdekesség, hogy a tárgy léte legalább az ugor kortól kimutatható a régészeti leletek alapján, tehát az eredeti neve kihalt. (Fodor I. Népi Kult. Népi Társ. 1983) A *szelemen* szó egységesen ismert az egész nyelvterületen, más megfelelője nincs. Csak Erdélyben ismeretlen, de itt maga a tárgy is hiányzik.

A többi mennyezetgerenda elnevezés mind a honfoglalás előtti szókincs körébe tartozik, leginkább a gerenda jelzőjeként. *Fő-*, *fi-*, *fügerenda* a Dél-Dunántúlon, a *kötő*, *kötés-*, *átkötőgerenda* a Dunántúl nyugati felében és a Kisalföld egészén, a *fiókgerenda* leginkább a Duna-Tisza közén, de szórva nyosan másutt is; a *fojógerenda* a Tiszántúl északi felén, a *kisgerenda* ennek déli részén használatos a mennyezetgerenda megjelölésére. (MNA 231.t.) A födém, falat és a tetőszerkezet gerendázatát összekötő elemek elnevezései igen változatosak, van közöttük szláv, német, román és ismeretlen eredetű, de elég jelentős a magyar alapszókészlet részaránya. *Sárfojó*, *fojógerenda* megjelölés a Sajó és Bodrog közötti területen jellegzetes, a *vízvető* és *agyfa* az egész nyelvterületen szétszórtan, nem nagy számban. A technikát is megvilágító *varró-*, *vórrógerenda*, *sárvóró* Baranyában s a Csepel sziget alatti Dunaszakas mindkét oldalán feltűnik. Érdekes, hogy a német eredetű *majorpang* a Jászságban s a Tiszántúlon, tehát szintiszta magyar vidéken jellegzetes. (MNA 231.t.)

Jóval egységesebb a tető fedőanyagá tartó gerendák névanyaga. Itt a *ragfa-ragalja* a Dunántúlon és a moldvai *kaprior*, *keprior*, *kiprior* megjelöléseken kívül minden változatmagyar gyökerű. Leggyakoribb a *szarufa-szalufa* elnevezés, amely nyilván mint ácsműszó is terjedt s a nyelvterület egészén ismert. Erdélyben ennek a *szarvazat*, *szarvazó* változata használatos, ami összefügghet azzal, hogy a szarufákat itt párosával összeállítva emelik fel a tetőre s így ez jobban utal a kiinduló szótőre. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szarv elnevezés képzetét a tetőcsúcsnál összetalálkozó

gerendapár összekötésekor, a végükön kiálló 20–30 cm-es csomó teremtette meg, amely aztán az ácstechnika fejlődésével eltűnt, de a név utal a régi formára. Ugyanilyen archaikus változat a zoboralji *szarvú* (*szarvou*, *szarvó*). A szarufa további elnevezése még a *födélfa*, amely általános a Kisalföld déli felében és a Nagykunságban, de szórványosabban másutt is felbukkan. Az Alföld nagy részén s a Kisalföld északi, szlovákiai felében viszont a *horogfa* a jellegzetes elnevezés. A szó utal arra a technikára, amely alkalmazásakor a tetőgerincen végighúzódo, *ágasokon* nyugvó szelemenbe ferdén beakasztott horgas rudak, a mai szarufák elődei, tartották a léceket, a fedőanyagot, szalmát, zsúpot, nádat. (MNA.229.t.)

Lehetne még tovább vizsgálni az MNA terminológiai térképeit az építkezés körében is, hisz a házbelső, a tüzelőberendezések, a gazdasági épületek nevei még közel tucatnyi ilyen jellegű lapon jelentkeznek. De most csak két dologra szeretnénk volna felhívni a figyelmet. Egyik a korai nyelvi források értelmezésének különös nehézségére akkor, abban az esetben, ha egy új jelenség lép be az ismeretkörbe. A másik cél az volt, hogy az építkezés területén jelentősebb mennyiségű, finnugor gyökerű kifejezés lappangására felhívjam a figyelmet. Ezzel természetesen nem azt kívánom jelezni, hogy ezek segítségével lehet rekonstruálni pl. az ugor kor házait, vagy sugalljam, hogy ezek az elemek az említett korszakban már léteztek. Erről nincs szó, példáink sokkal inkább a nyelv életerejét, fejlődésképeségét, a belső keletkezés fontosságát jelzik, mint lakóházaink legkorábbi szakaszát.